

Destandan Masala

**Destandan Masala
Türkoloji Yolculuklarım**

Irène MELIKOFF

Mayıs 2025

978-605-70963-7-1

Monografi® | 017

Melikoff, Bütün Eserleri | 004

ÖZGÜN İSMİ

De Lépopée au mythe, Itinéraire turcologique, İsis, 1995

ÇEVİRİ

Selen OKUMUŞ

EDİTÖR

Dilay SARKİLER

SON OKUMA

Güray GÜMÜŞ

BASKI

Melisa Matbaacılık Sertifika No: 45099

Maltepe Mah. Davutpaşa Çiftelhavuzlar

Yolu Sok. Acar Sanayi Sitesi No: 16

Zeytinburnu 34010 İstanbul

Monografi Yayınları

Sertifika No: 43841

Aziz Mahmut Hüdayi Mah.

Hakimiyeti Milliye Cad. No: 58/64

Üsküdar 34672 İstanbul

Tel: 0.216 334 52 55

bilgi@monografiyayinlari.com

monografiyayinlari.com

x.com/monografiyayin

[instagram.com/monografiyayinlari](https://www.instagram.com/monografiyayinlari)

[facebook.com/monografiyayinlari](https://www.facebook.com/monografiyayinlari)

bsky.app/profile/monografiyay.bsky.social

Eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek
kaydıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin
alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz, dağıtılamaz.

Irène MELIKOFF

Destandan Masala

TÜRKOLOJİ YOLCULUKLARIM

Çeviri: Selen OKUMUŞ

M O N O G R A F İ

İRÈNE MELIKOFF

7 Kasım 1917'de Sovyet Devrimi'yle aynı gece St. Petersburg'da dünyaya geldi. Devrimde mülklerine el konulması üzerine Melikofflar, Rusya'yı terk ederek, kısa süre bulundukları Finlandiya ve İngiltere'nin ardından 1919'da Fransa'ya yerleşti. Irène Melikoff, Sorbonne Üniversitesi'nde İngilizce; École Nationale des Langues Orientales'de Doğu Dilleri bölümlerindeki öğrenimini eşzamanlı sürdürdü. 1940'ta matematik bilgini Salih Zeki Bey'in oğlu Faruk Sayar'la evlenerek bir süre Türkiye'de kaldı ve bu süre içerisinde Amerikan Kız Koleji'nde görev aldı. 1948'de Fransa'ya dönüp Farsça Bölümü'nde yarım kalan öğrenimini tamamlayarak Türkoloji alanındaki çalışmalarına yoğunlaştı. 1952'de Société Asiatique ve Société Linguistique'e üye oldu. İlk eseri olan *Umur Paşa Destanı*'nda *Düstûrnâme-i Enveri*'yi incelediği çalışmasıyla CNRS'te araştırmacı olma imkânı buldu. Görevli olduğu süre boyunca üzerinde çalıştığı, *Dânişmendnâme*'yi konu alan doktora tezini 1957 yılında tamamladı. 1962'de *Ebu Müslim Destanı* yayımladıktan sonra ilgisini Alevi-Bektaşî araştırmalarına yoğunlaştırdı. 1968'de Strazburg Üniversitesi Türk Araştırmaları Enstitüsü başkanlığına tayin edildi, 1969'da bu kurum bünyesinde kurucu başkan sıfatıyla *Turcica* dergisini yayımlamaya başladı. 1972'den 1988'e kadar Comité International d'Études Pré-ottomanes et Ottomanes'in genel sekreterliğini yürüttü. 1986'da Strazburg Üniversitesi'nden ayrıldı. 1992'de *Uyur İdik Uyardılar*, 1995'te ise edebi incelemelerin yer aldığı makaleler seçkisi *De l'épopée au mythe (Destandan Masala)* adlı eserleri yayımlandı. Şamanizmle ilişkilendirdiği Alevi ritüellerinin kökenlerine dair *Hadji Bektach : un mythe & ses Avatars (Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe)* adlı çalışması 1998, Alevilik ve Bektaşilik üzerine kaleme aldığı makalelerden oluşan *Kırklar'ın Ceminde* 2001'de yayımlandı.

Fransa, Türkiye, Azerbaycan ve İran'daki pek çok üniversiteden fahri doktora; Türk Tarih Kurumu'ndan şeref üyeliği almıştır. 8 Ocak 2009'da beyin kanaması sebebiyle tedavi gördüğü Strazburg'da aramızdan ayrıldı.

Yazarın Monografi Yayınları'ndan çıkan diğer eserleri:

Uyur idik Uyardılar, Türk Sufizminin İzleri Üzerine, Anadolu Halk İslamı Araştırmaları. Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe, Türkiye'de Halk Tasavvufunun Doğuşu ve Evrimi. Ebu Müslim Destanı, Türk-İran Destan Geleneğinde Horasan Teberdarı.

SELEN OKUMUŞ

1996 yılında İstanbul'da doğdu. Pierre Loti Fransız Lisesi Edebiyat Bölümü'nden mezun olduktan sonra eğitimini Paris'te, Nanterre Üniversitesi Sosyoloji Fakültesi'nde sürdürdü. Ardından sosyoloji, sinema ve el işlerine olan ilgisini bir araya getirme isteğiyle Sorbonne Üniversitesi'nde Kostüm Tasarımı okudu. Bugünlerde Fransa'nın güneyinde oturuyor. 2024'te Türkçeden Fransızca ve İngilizceye çeviriler sunan İstasyon adında bir yayınevi kurdu.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	VII
1. Bölüm: Destan	
1. Babek Hürremi ve Seyyid Battal Gazi.....	1
2. Gürcüler, Türkmenler ve Trabzon: <i>Dede Korkut Kitabı</i> Hakkında	12
3. Dânişmend Gazi ve Sivas Fethi.....	23
4. Ebu Müslim, Ahilerin Piri	32
5. Türk Destan Edebiyatında Kerbela Olayı.....	37
6. Sarı Saltuk Kimdi? <i>Saltuknâme</i> Hakkında Yorumlar	51
2. Bölüm: Edebi Çalışmalar	
7. İstirabın Çiçeği.....	61
8. Helva Geleneği.....	79
9. Anadolu Destanları ve Divan Edebiyatında Simgesel Sayılar.....	90
10. Yunus Emre ve Çağı.....	99
11. Kanuni Sultan Süleyman Döneminden Şairler.....	105
12. Çağdaş Bektaşî Şairleri: Ruhanilik ve İlericilik	117
13. Türk Halk Şiirinde Hoşgörü ve Dinler-üstü Zihniyet.....	126
3. Bölüm: Tarihi Belgeler ve Notlar	
14. 13. Yüzyıldan Bir Ahi Belgesi.....	137
15. II. Bayezid ve Venedik.....	150
16. Thomas-Xavier Bianchi ve Amable Jourdain Mektuplaşması.....	173
17. Mustafa Fazıl Paşa ve Jön Türkler.....	183
4. Bölüm: Masala Doğru	
18. Mevlânâ'yla Çağdaş Türkmen Babalar.....	193
19. Kızılbaş Resimleri ve Simgeleri	198
20. 14. ve 15. Yüzyıllarda Heterodoks İslamın Trakya ve Balkanlara Yayılması	215
Dizin.....	228

ÖNSÖZ

Bu kitapta yer alan makaleler yaklaşık kırk senelik bir araştırmanın sonucu. Doğal olarak, kırk yıllık tecrübenin ardından, Türkolojiyle ilk tanıştığım zamanlar yazdıklarım bana zayıf, hatta eleştirilebilir geliyor. Eski yazılarımdan yalnızca yeni bilgiler sunanları sakladım. İlk makalelerimde destan edebiyatını, son makalelerimdeyse Anadolu, Rumeli ve Balkanlarda halk tasavvufu ile düzene aykırı İslam'ın çeşitli yüzlerini işledim. Bu süreçte olgunlaştım ve görüşlerim gelişti.

İlk çalışmalarım, deneyimsizliğimden, karşılaştığım önemli ay-
rıntılara hiç dikkat etmemişim. Dahası, içgüdülerime güvenmeye-
rek kişisel açıklamalar sunmaya girişmemişim. Eski çalışmalarım
derinlemesine gözden geçirilmeli. Fakat kırk sene evvel merak et-
tiklerim artık beni ilgilendirmiyor; zihnim geliştikçe zevklerim de
değişti. Bu nedenle manevi öğrencim Michel Balivet, yakın zaman-
da *Le Destan d'Umur Pacha* ve *La Geste de Melik Dânişmend* dahil bazı
kitaplarımı gözden geçirmek istediğini söylediğinde çok sevindim
çünkü bunu kimse ondan daha iyi yapamaz. Kanımca ikimizin zihni
de zevkleri de son derece uyumlu.

İşimi hep tutkuyla yaptım. Fakat bazı makaleler ilgimi çekmek-
ten de öte hakikaten büyük bir zevk kaynağı olmuştur. Mesela, “lale”
teriminin anlam türemelerini incelediğim *La Fleur de la Souffrance*
[Istırabın Çiçeği]. Bu yazıya kendimi tamamen adadım. Bana sa-
dece entelektüel açıdan yoğun bir zevk vermekle kalmayıp duygu-
sallığımı da uyandırdı. Bu, çok sevdiğim ve saydığım öğretmenim
Henri Massé'nin gözünden kaçmadı.

Her halükârda, burada toplanan birkaç ufak yazı, son kırk yıldır çizdiğim entelektüel yolu ortaya çıkarıyor. Pek mütevazı olsa da bu yolda ilerlediğim seneler şüphesiz hayatımın en güzel dönemi olmuştur.

I.M.

1. BÖLÜM

DESTAN

TÜRKİYE VE KAFKASYA HAKKINDA: BABEK HÜRREMİ VE SEYYİD BATTAL GAZİ

Müfrit İranlı dindarların toprağı Azerbaycan 9. yüzyılın ilk yarısında yürek sızlatan bir olaya sahne olur: Babek Hürremi Ayaklanması. Azerbaycanlı ve Ermeni dihan dostlarının desteğıyle, Halife Memun ve Halife Mutasım'ın ordularını etkisiz hale getiren Babek, Bezz Kalesi'ne sığınarak buradan Hürremiliğı yaymaya başlar. Trajedinin son perdesi Erdebil'in yüz kırk beş kilometre kuzeybatısında, yabancı bir çevrede, Aras Nehri'nin sol kıyısında, Vorotan ve Akarçay nehirleri yakınında, dağa dikilmiş Şakki Kalesi'nde geçer:¹ Ermeni prens Sehl bin Simbat öndere ihanet eder ve yakalanmasına sebep olur.

Babek Ayaklanması, İran'da halifelige ve İslami düzene karşı çıkan uzun isyan zincirinin ilk halkasıdır. İran halkı ruhani ve siyasi bağımsızlığını elde etmek için dini bahane etmiştir.² Ayaklanma coğrafi açıdan Azerbaycan'la kısıtlı kalmışsa da efsanesi ülkenin sınırlarını aşmıştır. Çağdaşlarının doğaüstü güçler atfettiğı önder, efsanede dirilir ve bu sefer Kötü Ruh'la anlaşma yaparak şeytani bir kişiliğe

-
1. Babel ve Sehl bin Simbat'ın ikamet ettiğı Bezz ve Şakki kaleleri Z.M. Bunijatov tarafından tespit edilmiştir. Bkz. "O mestonachozdenii srednevekovych gorodov-krepostej Bazz i Saki", *Kratkie Soobşcenija Instituta Narodov Azii*, XLVII, 1961, s. 89-93; ayrıca V. Minorsky, "Caucasia", IV, *BSOAS*, XV, 1953, s. 505-514.
 2. G.H. Sadighi, *Les mouvements religieux iraniens aux IIe et IIIe siècles de l'Hégire*, Paris, 1938; M. Azizi, *La domination arabe et l'épanouissement du sentiment national en Iran*, Paris, 1938; E.M. Wright, "Bābak of Badhdh and al-Afshin During the Years 816-841 A.D. - Symbols of Iranian persistence against Islamic penetration in North Iran", *The Muslim World*, XXXVIII, 1948, s. 43-59, 124-131. Bkz. dipnot no. 24.

bürünür. Böylece hem gizemli hem de büyüleyici bir biçimde en meşhur Türk destanı beliverir: *Battalnâme*.

Battalnâme, Türklerin Anadolu'yu fethettikten sonra milli kahraman ilan ettiği, Emevi-Bizans savaşlarının Arap kahramanı Battal Gazi hakkındadır. *Battalnâme*, bildiğimiz şekline Anadolu Selçuklu Devleti döneminde kavuşmuştur.³ Lakin Babek Türkleştirilmiş, Abbasi dönemine nakledilmiş ve Ali soyuyla eşleştirilerek yüceltilmiştir. Öyle ki destan farklı dönem ve yörelerden unsurlar sunan bir mozaik haline gelmiştir. Destan; Türk halk inançlarına, İran masallarına ve heterodoks tarihi anlatılara has motiflerden oluşur. İnsan yiyen şeytanların, doğaüstü varlıkların yaşadığı hayali bir diyarda geçen destan karışık, hatta bazen tutarsızdır. Fakat bu labirentin bir parçası, büyülü efsanenin içinde dahi, tarihi özellikleriyle öne çıkar: Kâfir Babek Hürremi'nin ayaklanması ve yakalanması.⁴ Maveraünnehir'de Üsrüşene Beyliği'nin hakiki kahramanı "Afşin" Haydar bin Kavus⁵ yerine Seyyid Battal ismi kullanılmıştır. İnanç özgürlüğünün hâkim olduğu, resmi bir din olmaksızın, Budizm ve Nesturilik gibi çeşitli ikici [dualist] mezheplerin birlikte var olduğu bir ülkeden gelen Afşin, İslam'a sözde ihtida ederek halifenin hizmetine girer ve böylece hem unvanını hem beyliğini koruyabilir. İster İran kültürlü bir Türk ister Arapların İran'daki egemenliğini gizlice yok etmeye çalışan İranlı bir bey olsun,⁶ her halükârda Afşin henüz

3. *Menâkıb-ı Gazavât-ı Sultan Seyyid Battâl Gâzi* hakkında bkz. M. Canard ve I. Melikoff, *El*, yeni baskı, "Battal" maddesi ve eserimiz *La Geste de Melik Dânişmend*, Paris, 1960, I, s. 44-50, 64, 161-170 vd.

4. Babek "Hürremi Keşiş" hikâyesi *Menâkıb-ı Gazavât-ı Sultan Seyyid Battâl Gâzi*, v. ve vi. bölümlerinde anlatılmıştır (Kazan nüshası).

5. Afşin hakkında bkz. Taberî, III, s. 1231-1256, 1301-1318; Mesudî, *Les Prairies d'Or* [*Murûc ez-zehab* (*Altın Bozkırlar*)], VII, s. 123-139; Makdisî, *Le livre de la Création et de l'Histoire* [*el-Bed ve't-târih*], VI, s. 112-117; W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Oxford, 1928 (2. baskı), s. 167-168, 211; G.H. Saighi, age, s. 287-305; M. Azizi, age, s. 202-217; E.M. Wright, age.

6. Önceki dipnotta geçen kaynaklara göre, Afşin gizlice Arap egemenliğini yok etmeye çalışıyordu. Bundan yola çıkarak M. Azizi, G.H. Sadighi ve E.M. Wright onu milli ayaklanmaları kıskırtan İranlılardan sayar. Fakat W. Muir (bkz. *The Caliphate, Its Rise, Decline, and Fall, from Original Sources*, Oxford, 1892, 2. baskı, s. 510) Halifelüğün Türk emirlerini dahil eder; Türk bilginleri de fikri paylaşır, bkz. Zeki Velidi Togan, *İA*, "Azerbaycan" maddesi, 100a.

Müslümanlaşmamış Soğd çevresini temsil eder. Kökenlerinden bağımsız olarak, Türklerle oldukça sıkı bir ilişki içindedir: Babası halen hayattayken Üsrûsene Beyliği'nin işgal eden Arapları uzaklaştırmak için Türk Tokuz-Oğuzların yardımını istemiştir; sonrasında, Babek'e karşı mücadelesinde Afşin'in çoğunlukla Türk müttefikleri olmuştur: Ona eşlik edenler; üç yüz asker ile Büyük Boğa, İtah, bin Türk asıllı askeriyle Ferganalı Beşir, Maveraünnehir ordularının başındaysa Buhara Huda olmuştur. Afşin'i galibiyeti için onurlandırmak isteyen Mutasım, Samarra bölgesinde tımarı olan, halifeliliğin Türk birliğinin beyi Aşinas'ın kızını sunar. Afşin, Aşinas, Büyük Boğa ve İtah eşliğinde İmparator Theofilos'a meydan okur. Babek'in esir alındığı sene, Theofilos'u yenerek meşhur Bizans kenti Amorium'u [Emirdağ] fethedip yağmalayan Afşin şöhretinin zirvesine varmıştır. Halife ona lütuflar yağdırmış, şairler Babek'e karşı mücadelesini dizelerce övmüştür. Lakin talihi birden yön değiştirir ve bir zamanlar onu yüceltenler zindanda açlıktan ölüme terk eder ve bedenini eski kurbanı Babek ve Amorium'da hapsedilmiş, soylu Yunan Aetius'un cesetlerinin yanına asarlar. Nitekim Müslüman görünse de Afşin'in eski dininden vazgeçmediği,⁷ hatta Arap karşıtı eylemleri desteklediği ortaya çıkmıştır. Böylece ismi yasaklanır ve namına yazılan eserler yok edilir. Neyse ki bu felaketten geriye birkaç parça kalmıştır: Afşin'in, Battal kılığında, Babek'le verdiği mücadele sırasında gösterdiği acımasızlığı yansıtan *Battalnâme*. Nitekim Babek'e adanan bölümde, Battal-Afşin, kurbanının yumuşaklığı ve asil kişiliğinin aksine yatıştırılmaz bir zalimlik sergiler.

Kaynaklarda Babek'in ayaklanmasına ve Afşin tarafından yakalanmasına dair birçok tanıklık olduğu belirtilir lakin tüm *Babeknâme*'ler kaybolmuştur. Elimizde kalanlardan yalnızca birinin yazarı bilinir:

7. Kaynaklar Afşin'in dini konusunda pek açık değil: Bir yandan Taberistan ispahbedi Mazyar'la aynı dine mensup olmaları ve ortak Arap nefretleri dolayısıyla ilişkidedir, öte yandan, evinde Mazdekçi kitaplar ve heykeller bulunmuş; cesedi önünde yakılmıştır. Heykeller nedeniyle Afşin'in Budist olduğu düşünülmüştür; Cl. Huart de aynı fikirdedir (bkz. Makdisi, *Le livre de la Création et de l'Histoire*, vi, s. 117 1. dipnot) ve G.H. Sadighi (age, agb.) bu fikirdedir fakat bu varsayım kaynakların kanıtladığı Zerdüş Mazyar'la ilişkisini sorgulamaktadır.

Vakid bin Amr At-Tamimi. Tarihi olayları büyümlü etkenlere katan hikâyeler derleyen eseri *Ahbâr-ı Babek*, İbnü'n Nedim ve Makdisî'ye kaynaklık etmiştir.⁸ *Ahbâr-ı Babek*'in yazım tarihi bilinmiyor fakat Makdisî, Babek'in ölümünden yaklaşık yüz, İbnü'n Nedim ise yirmi yıl sonra yazdığına göre, Vakid'in eserini Babek'in vefatını takip eden yüzyılda yazdığını varsayabiliriz. Babek'in asil bir soydan geldiğini, özellikle Ebu Müslim'in büyük torunu olduğunu iddia eden Dîneverî'nin⁹ aksine Vakid'in dayandığı geleneğe göre, doğduğu çevre bilinmez. Çocukluğu ve hükümdarlığına dair bir tek bu eserde bilgi verilir ve *Battal Gazi Destanı*'na eklemlenen *Babeknâme* bu gelenekten beslenir. Tıpkı Vakid'in eserinde olduğu gibi, *Battalnâme*'nin Babek'e odaklanan bölümünde büyü çok önemlidir ve zındık Şeytan'la anlaşmaya vardığı aktarılır. Lakin efsanelerimizde fani servetler karşılığında bilinçli bir şekilde şeytanla anlaşılan Doktor Faust yahut Keşiş Theofilos'un aksine Babek yalnızca bir kurbandır. Şeytan, Başmelek Cebrail suretinde belirir; Babek ancak şehit olduğunda efendisinin hakiki tabiatını keşfetmiştir. Onu daha iyi aldatabilmek için melek cismine bürünen Kötü Ruh tarafından cezbedilen hükümdar evrensel bir temadır. Yine de efsanenin büyümlü etkenleri yüzünden hikâyenin tarihi temeli es geçilmemeli. Makdisî, İbnü'n Nedim, Taberî ve Mesudî'nin yorumları; çobanlık yaptığı çocukluğundan başlayarak, Sehl bin Simbat'ın onu ödül karşılığında Afşine teslim ettiğinde çektiği işkenceler sonucu ölümüne dek Babek'in hayatını anlatır.

Babek Arap tarihçilerine göre "Hürremi", yani Hürrem-dîn fırkasındandır. Bu terim muhtemelen Farsça "sevinçli, neşeli" anlamında ki *hürrem* sıfatından gelir. Dolayısıyla Hürrem-dîn, "neşeli din" anlamına gelir. Halk arasında bu anlam kabul edilmiştir, *Battalnâme*'de Babek'e Hürrem Keşiş lakabı verilmesi bu varsayımı doğrular. Fakat Türk halk destanındaki "Hürrem-kîş", terimin bozulmuş bir şekline

8. Kaybolmuş eser hakkında bilgiler için bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, haz. G. Glügel, s. 343-344; bkz. G. Glügel, "Bâbek, seine Abstammung und erstes Auftreten", *ZDMG*, XXIII, 1869, s. 531-542; E.G. Brown, *A Literary History of Persia*, I, Cambridge, 1929, s. 323-336. Ayrıca bkz. Makdisî, *Le livre de la Création et l'Histoire*, VI, s. 112, 1. dipnot.

9. Dîneverî, *Kitâb el-Ahbârü't-tivâl*, haz. V. Guirgass, Leiden, 1888, s. 397. Bu inanç Nizamülmülk *Siyasetnâme*'sinde de mevcut (bkz. Ch. Schefer çevirisi, s. 298).

dayanır. Kîş; “doktrin, mezhep, din” demektir, dolayısıyla “Hürrem-kîş” ifadesinin “Hürrem-dîn”den daha eski olması mümkün.¹⁰

Hürremi ilkeler pek bilinmez çünkü elimizde bir tek muhaliflerinden gelen bulanık ve taraflı betimlemeler mevcut. Kaynaklara göre, Hürremi inançlar Sasani Mazdekçilerine bağlıydı fakat ilkelerinde herhangi bağ görülme- yen mezheplere ayrılmışlardı.¹¹ Şehristânî’ye göre, ilkeleri birbirleriyle pek bağdaşmayan bu mezhepler Mazdekçi, Zerdüşť ve Müslüman unsurları benimsemişti.¹² Lakin görünen o ki tüm bu mezheplerin ortak bir siyasi noktası vardı: İran inançlarına ve geleneklerine bağlılardı, istilacı Araplardan ve onların dinlerinden nefret ediyorlardı. El-Mukanna ve Babek, Müslümanlara yönelik olduğu müddetçe yağmayı ve cinayeti meşrulaştırarak bunu kanıtlamıştı. Fakat *Babeknâme*’de Babek’in kana susamışlığı es geçilir; gözümüze asıl korkunç görünense dine yeni geçmiş olmanın hararetiyle acımasızlaşan Battal-Afşin’dir. İbnü’n Nedim’e göre, Babek’in bağlı olduğu mezhep başta Babek’in hocası Cavidan’ın ismini, yani Hürremiye-Cavidaniye ismini taşıyordur. Fakat vefatından sonra, ruhu müridinin bedenine geçtiğinden adı Hürremiye-Babekiye olarak değişmiştir. Bu mezhebin ilkeleri tanrının bedenleşmesine ve ruh göçüne dayalıdır. Ayrıca toplantılarında içki içtiklerini, müziğin büyük önem taşıdığını, ayinlerinde dans edildiğini ve kadınların dansa katıldığını biliyoruz.

10. Meslektaşım ve arkadaşım Gilbert Lazard’a teşekkür ederim. Société Asiatique’te “*Battalnâme*’de Babek Hürremi” hakkında yaptığım sunumun üzerine, bana 19.5.1957 tarihli şu bilgileri içeren bir mektup yolladı “... Hürrem-kîş ifadesinin Hürrem-dîn ile eşanlamlı olduğu kanımca aşikâr. Kîş kelimesi hakkındaki tespitiniz doğrudur, ‘doktrin, mezhep, din’ anlamına gelir. Bu kelime Pehlevicede bilinir ve daha eski *tkaesa-* kalıbıyla Avestacada mevcuttur. Bunu kontrol etmedim fakat sanırım Hürrem-dîn yalnızca Hürrem-kîş’in bir uyarlaması...”

11. Hürrem-dîn ilkeleri için bkz. Makdisî, *Le Livre de la Création et de l’Histoire*, IV, s. 8, 24, 28–29; V, s. 140–141; Mesudî, *Les Prairies d’Or*, VI, 186–189; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Ch. Schefer, s. 245–299; I. Friedlaender, “The Heterodoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm”, *Journal of the American Oriental Society*, XXVIII, 1907, s. 35–37, 70; XXIX, 1908, s. 18–10, 118–124; G.H. Sadighi, age, s. 187–228; E.M. Wright, age, s. 47–49; Henri Laoust, “La classification des sectes dans le Farq d’Al-Baghdadi”, *Revue des Etudes Islamiques*, XXIX, 1961, s. 40–47, 55–58.

12. Şehristânî, *Religionspartheien und Philosophenschulen [el-Milel ve’n-nihal]*, çev. Th. Haarbrücker, I, s. 173, 219, 221–230; II, s. 408, 415, 419.

Babek Azerbaycan'ın bir köyünde doğar. Vakid'e göre, babası köy ağasının kör bir hizmetkârıyla evlenmiş Medâinli bir yağ tüccarıdır. Babasını kaybeden Babek, çalışmaya on yaşında sürülere çobanlık ederek başlar. Bir çobandan öğrendiği saz çalmada ustalaşır. On sekiz yaşında, bölgenin Hürremi beyi Cavidan'ın dikkatini çeker ve hizmetine girer. Lakin rakip bir önderle savaşırken Cavidan yaralanıp ölür. Dul eşi, Cavidan'ın ölüm döşeginde, ruhunun Babek'e göç edeceğini bu sayede Hürremilerin zafere ve görülmemiş bir egemenliğe ulaşacağını söylediğini iddia eder. Böylece Hürremiler Babek'e bağlanır. Halkın hoşuna giden ve Müslümanları korkudan titreten ilkeleriyle müritleri gittikçe artar. Bir dağda, sığındığı korunklı yerden, hükümetin ona yolladığı tüm orduları katleder. Bu durum yirmi yıl sürer. Azerbaycanlı ve Ermeni dihkanlarla dost olur ve ortak düşmanları Araplara karşı onunla ittifak kurmaya hazırlanan İmparator Theofilos'la mektuplaşır. Mutasım, büyüdükçe daha tehlikeli hale gelen bu akımı sonlandırmaya karar verir: Azerbaycan ayaklanmayla sarsılırken Ermenistan'da Cahhâfi Arapların emirleri bağımsızlıklarını kazanmak için bu durumdan faydalanır.¹³ Halife, Babek'e karşı kalabalık bir ordu yollayıp Afşin'i komutan atar. Bir seneyi aşkın süre boyunca Afşin düşmanını gözetleyerek, müttefiklerle yerel dihkanları uzaklaştırıp ordularını katlederek vakit kazanmaya çalışır. Sonunda Babek'in sığındığı Bezz Kalesi'ni kuşatır. Kale ele geçirilip yok edilir, Babek'in takipçileri dağılır, ailesi ise düşman eline düşer. Babek dağlara, Aras'ın ötesine kaçıp müridi Sehl bin Simbat'a sığınır.¹⁴ Taberî'nin, [Süryani] Mihail ve Bar Hebraeus'un doğruladığı şahitliğine göre, niyeti takipçileriyle askeri önderi Nasır'ın kaçtığı Bizans'a gitmektiyse de Babek'in yalnız ve yenik düştüğünü öğrenince imparatorun sözünü tutmayacağını söyleyerek Sehl onu bu fıkirden vazgeçirir.¹⁵ Muhtemelen Babek,

13. A.N. Ter-Gevondjan, *Arabskie emiraty v Armenii pri Bagratidach*, *Kratkie Soobscenija Instituta Narodov Azii*, XLVII, 1961, s. 71.

14. Sehl bin Simbat hakkında bkz. V. Minorsky, *Caucasica*, IV, s. 504-514; C.J.F. Dowsett, "A neglected passage in the history of Caucasion Albania", *BSOAS*, XIX, 1957, s. 456-468.

15. Taberî, III, s. 1222-1226; age, çev. Zotenberg, IV, s. 535-539; Mihail, *Chronique*, çev. J.B. Chabot, III, s. 88, 90 ve Bar Hebraeus, çev. E.W. Budge, Oxford, 1932, s. 135-136. Babek ordusunun kâfirleri ile Bizans'a kaçıp Hristiyanlaşan komutanı Nasır'dan söz eder.

Sehl'in hisarına giderek planını yalnızca ertelediğini düşünür. Lakin Sehl çoktan Afşin'in Ermenistan dağlarındaki tüm prenslere ilettiği teklifi, yüz bin dirhem karşılığında Babek'i teslim etmeyi kabul etmiştir.¹⁶ Sehl misafirperverliğin kanunlarını çiğneyerek misafirini teslim eder. Babek 838 yılında Samarra'ya götürülerek idam edilir. Aynı dönemde İmparator Theofilos, Zibatra'ya ardından Malatya'ya saldırır; Bizans ordusunda Babek'in birçok destekçisi mevcuttur ve Taberî'ye göre bu saldırıyı kâfir teşvik eder.¹⁷

Battalnâme'de bu olaylar destanlara has abartılı, efsanevi unsurlar eklenerek anlatılmıştır. Hikâye farklı elyazmalarında, Kazan nüshasında ve Hermann Ethé'nin Almanca çevirisinde hemen hemen aynıdır. *Babeknâme*'nin sunacağı inceleme, Bibliothèque Nationale de Paris, *Anciens Fonds Turcs 318, copie en 1504* ve *Anciens Fonds Turcs 339, copie en 1609* arşivlerine dayalıdır.¹⁸ İkincisi, Ebül Muhsin Şah'a atfedilmiştir, ilkinin yazarı meçhulse de içeriği aynıdır.

Battal, Halife Memun'un vefatını ve Mutasım'ın tahta çıkışını öğrenir, ancak kendini peygamber olarak tanıtan bir adam, halifeliğin güvenliğini tehdit ediyordu: "Hürrem Keşiş" Babek. Bu adamın, kendini yaralanmaz kılmak, akılları okumak, kehanette bulunmak, yeraltına gömülü hazineleri bulmak gibi mucizeleri vardı. İçkiye, domuz etine ve akraba evliliğine izin veren bir dindendi. Bugüne dek yenilmeden birçok kaleyi ele geçirdi, Tebriz bölgesini yıkıp geçti, tüm İran'a ilkelerini kabul ettirdi ve iki defa Suriye'ye saldırdı. Bu haberlerin üzerine, Battal şaşırıp Babek'in kökenlerini sorgular: "Halife tarafından kovulan babası, Tebriz'in bir köyüne yerleşmiş pek dürüst sayılmayan bir tüccardı. Orada, köyün ağasına hizmet eden kör bir kadınla evlenmiş. Öksüz kalan Babek, köyün sürülerine bakarak yedi yaşında çalışmaya başlamış. Çok cesurmuş ve her müzik aletini çalmayı öğrenmiş. Tebrizli Memlân'la tanışmış ve onunla şarap içmek gibi çeşitli kötü alışkanlıklar edinmiş. Ardından iki adam kavgaya edip dövüşmüş ve Babek, Memlân'ı öldürmüştü. Ona inanan yaklaşık yüz zavallıyı toplamış ve eşiya olarak yetiştirmiş.

16. Mosès Kalankatvats'a göre (III. kitap, 20. bölüm), Ermenistan, Gürcistan ve Arnavutluk hükümdarlığını da elde etmiştir; C.J.F. Dowsett, age, s. 460, 463.

17. Taberî, III, s. 1234-1235. Bu fikri Mihail paylaşır bkz. age, III, s. 88.

18. *Anciens Fonds Turc 318* elyazmasında 161b-162r arası varaklar eksik, bu nedenle Babek hikâyesinin başı bulunmuyor. Varak 162r'de, Babek savaş alanına yönelip Battal'la ilk mücadelesine hazırlanıyor. Hikâye varak 175r'de bitiyor. *Anciens Fonds Turcs 339* elyazmasında, hikâye varak 180r'de başlıyor: bölümün adı *Hikâyet-i Bâbenk-i la'in*.

Babek'in doğumu ve çocukluğunu ele alan bölüm, Makdisî ve İbnü'n-Nedim'in, ayrıca Vakid'in *Ahbâr-ı Babek*'te yazdıklarıyla tıpatıp aynı. Bazı yazımlarda görünen Memlân ismi; Babek'in üstadı, Hürremi bey Cavidan'ın yerine kullanılmıştır. Memlân, Arap istilaları esnasında ünlenip Azerbaycan tarihine geçerek destan geleceğine dahil olmuş bir emirdir.¹⁹ Babek'in üstadı yerine onun ismi bu nedenle kullanılmış olabilir. Fakat Cavidan'ın ölümüne dair olaylar çarpıtılmıştır: Hürremi beyi, Babek değil, rakibi İmran öldürmüştür. Keza Babek'in Hürremi bey olarak tanınmasına sebep olan Cavidan'ın dul eşi bu hikâyede tamamen es geçilmiştir. Burada kahrman, erenliğini Şeytan'a borçludur:

Bir gün Babek ona doğru yürüyen bir ihtiyar görür ve ona kim olduğunu sorar. İhtiyar, "Ben başmelek Cebrail. Sana bir müjde getirdim: Peygambersin ve sana ilkelerinin temelini öğreteceğim. Bana uyarsan eğer, dünyaya egemen olursun," cevabını verir. "Nasıl olur? Peygamberler mucizeler gerçekleştirir, ben ne tür mucizeler gerçekleştirebilirim?" der Babek. Bunun üzerine, "Demir ve ateşe karşı dirençli olacaksın. Sana yer altına gömülmüş hazineleri bulmayı öğreteceğim ve bu sayede takipçiler toplayacaksın," der ihtiyar. Babek, Şeytan'a inanır, takipçileri artar ve namı hızla tüm dünyaya yayılır. Halife ona bir elçi yollar, Esed-i Kufi, fakat Babek onu ikna edip vezir yapar. Bunun üzerine halife ona karşı yirmi bin adam eşliğinde Noktay'ı yollar. Babek yalnız ve zırhsız yanaşır, kılıç darbelerine dayanıklı vücudunu sergiler. Noktay ile adamları ona inanır ve taraftarı olurlar. Artık binlerce takipçisi olan Babek, Bağdat'a yol alır, halife ise kaçır.

Bu haber üzerine Battal şehri Malatya'yı terk eder ve Bağdat'a gider. Asi orduya saldırır ve tek başına yüzlerce kişi öldürür. O zaman Babek savaş alanına ilerler. Battal ona doğru yürüyen uzun boylu ve hoş duruşlu bir Zerdüşt görür: Teni koyu, gözleri yeşil; itici görünmesine rağmen güzel ve güçlüdür. "Battal," der, "neden masumları öldürüyorsun? Ben

19. Memlân, Farsça sözlüklere göre "ilk Azerbaycan kralı" olmuştur (bkz. *Ferhenk-i Nafisy, Johnson, Desmaisons, Steingass*). Revvâdî emirin Azerbaycan tarihinde önemli bir yeri olmuştur. İlk Selçuklu seferleri oğlu Vehsûdân b. Memlân döneminde yer almıştır. Bkz. Zeki Velidi Togan, *İA*, "Azerbaycan" maddesi, 94b, 96b, 101a. Memlân, Arapların Kafkasya seferlerinden esinlenen *Azerbaycannâme*'nin başkahramanıdır. Bu destanın bahsi Bibliothèque Nationale de Paris, *Anciens Fonds Turcs* 60, varak 103r'de geçer. Bkz. Irène Melikoff, *Abû Muslim, le "porte-hache" du Khorassan dans la tradition épique turco-iranienne*, Paris, 1962, s. 77 [*Ebu Müslim Destanı, Türk-İran Destan Geleneğinde Horasan Teberdarı*, çev. Hasan Can Utku, İstanbul, Monografi Yayınları, 2023].

peygamberim, neden doğru yola sırtını dönüyorsun? Ölümünü değil, selametini diliyorum. Bana inanırsan eğer, seni Muhammed'in yanında duran Ali kadar güçlü kılarım. Çünkü Muhammed devri bitti ve bana Hürrem Keşiş Peygamber derler.”

Ancak Battal bu sözlerle inanmaz; ona önce kılıcıyla, sonra tek tek tüm silahlarıyla saldırır. Fakat Babek yenilmezdir. Bu vaziyet, halife ordusunun gelişine rağmen günlerce devam eder. Battal umutsuzluktan dua etmeye başlar. Nihayetinde bir gece, peygamber rüyasında tecelli eder ve Babek'i yenilmez kılanın Şeytan'ın görünmez varlığı olduğunu söyler. Şeytan'ı kaçırmak için Battal'ın kılıcına Kuran'ın “Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh”²⁰ ayetini yazması gerektiğini söyler. Battal itaat eder. Ertesi gün, Babek savaş alanına doğru yürürken Cebraîl sandığı kişiyi yanında görmez: Büyü bozulmuştur. Savaşı kaybedip kaçır. Zengan (Karabayır) bölgesine giderek dağlardaki sığınağına ulaşır. Battal'la halife ordusu, Zengan yakınlarına karar-gâh kurup asinin sarp sığınağını kuşatır. Kale ele geçirilip yakılır, takipçileri dağılır, ailesiyse tutsak alınır ve Babek kaçır. Battal onun peşine düşer, onu yakaladığında kılıcını kaldırır. Tam o sırada bir ihtiyar belirir ve “Ona sakın acıma, Hasan ile Hüseyin'i öldürenlerdendir!” der. Ali'nin oğullarının ismini işittiğinde Battal'ın gözlelerinden kanlı yaşlar akar; onları siler fakat o sırada Babek kaçmıştır. Battal, Şeytan'ın oyununa kurbanı gittiğini anlar.

Olaylar abartılmışsa da –Babek Azerbaycan'ı asla terk etmemiştir– hikâyenin tarihi temeli açık. Taberî'nin de anlattığı, Afşin'in mücadelesinin destanlaştırılmış halidir: Babek'in sığındığı Bezz Kalesi'nin ele geçirilmesi, ailesinin düşmanlar tarafından tutsak edilişi, Babek'in Afşin tarafından ormanda yakalanıp geceleyin kaçıışı. Fakat hikâyenin geri kalanı tamamen kurmacadır: dev ve perilerin müdahale ettiği Türk-İranlı efsanelerine has unsurlar mevcuttur.

Şeytan'ın Çin'e götürdüğü Babek, kral ile halkına kendi dinini kabul ettirir. Kötü Ruh'un denize attığı Battal ise bir yeraltı sarayında birkaç gün geçirdikten sonra devler ile perilerden oluşan bir orduyla geri gelir. Babek'i bir kez daha yener ve Çin'de yarattığı kötülükleri düzeltir. Şeytan bu sefer Babek'i Bizans İmparatorluğu'nda gizli bir dine iman eden dostu, İstanbul

20. Tek güç ve kuvvet Allah'tır.

yöneticisi Nestor'un yanına taşır. Babek onun da yardımıyla yeni bir ordu oluşturur ve Malatya'yı harap eder. Battal, devleri ve Halife ordusu eşliğinde yeniden Tarsus'ta belirir. Bu sefer tamamen yenilen Babek, Gürcistan'a doğru kaçar ve Sehl b. Sunbat'ın yanına sığınır. Fakat Battal geceleyin kaleye girer ve düşmana ele geçirir. O sırada Sehl b. Sunbat Müslümanlığa döner ve Battal ile tutsağına Bağdat'a kadar eşlik eder. Ancak en umutsuz anında bile Babek inancını yitirmez: zincirlere vurulduktan sonra bile vaaz vermeye ve peygamber olduğunu söylemeye devam eder. Battal önce dili ile ellerinin kesilmesini, ardından kör edilmesini emreder. Bağdat'a yaklaştığında halife onu karşılar ve hürmetlerini sunar. Babek şehrin girişinde yakılır, külleri serpilir.

Son bölümde, Babek'in, ismi Ermeni prens Sehl bin Simbat'ı çağrıştıran Sehl b. Sunbat'ın yanına sığınmasıyla hikâye tarihi akışına kavuşur. Efsanede, Babek'in Gürcistan'a sığınması dikkat çekici. Gürcistan'ın bahsi özellikle önemli çünkü Gürcü efendilerin, Ermeni ve Azeriler ile Araplara karşı birlik kurduğunu gösterir. Nitekim coğrafi konumundan dolayı diğer Kafkas halklarıyla aynı kaderi paylaşan ve Araplara karşı direnen Gürcülerin Babek Ayaklanması'na katılmaları oldukça mümkün. Ama bu kez cellat rolündeki Battal, Babek'e yol boyunca, halifenin emriyle Samarra'da bizzat yaşadığı işkenceleri yaşatır. Babek'in ölümünden evvel, Malatya'nın fethinin ve yağmasının anlatıldığı bölümün de tarihi bir temele bulunur. Taberî'nin anlattığı kadarıyla, Afşin yola çıktığında Babek, İmparator Theofilos'a halife ordusunun Azerbaycan'a yöneldiği haberini vermiştir. Böylece İmparator derhal Tarsus bölgesine saldırıp Zibatra (Doğanşehir) Kalesi'ni zapt etmiştir.²¹ Mesudî'nin, Mihail ve Bar Hebraeus'un doğruladığı tanıklığına göre, imparator Malatya'yı da yıkıp dehşet içinde bırakmıştır.²² Babek yakalandıktan sonra halife, Bizans'a akın düzenlemiştir. Sonunda Amorion fethedilmiş, Afşin yeni şöhret unvanları kazanmıştır. Babek'in çeşitli Hıristiyan mezhepleri, özellikle Nesturilerle ilişkisini işaret ettiğinden, gizli bir dine inanan Bizans hükümdarı Nestor'dan bahsedilmesi de ayrıca dikkate değer. Mihail ve Bar Hebraeus'un tanıklıkları sayesinde

21. Bkz. dipnot 17.

22. Mesudî, *Les prairies d'Or*, VII, 133; Michel le Syrien [Büyük Mihail], age, III, s. 88-89; Bar Hebraeus, age, s. 132, 135.

Bizans'a sığınan Babek takipçilerinin bir kısmıyla askeri önderi Nasır'ın Hristiyanlığa döndüğü biliniyor.²³ Ayrıca gördüğümüz gibi, Ermeni efendileriyle dostluk, Bizans imparatoruyla diplomatik bağları kurmuştur.

Peki Afşin ne zaman ve nasıl Battal olmuştur? Efsanevi Afşin'in ismi Arap dünyasında yasaklandığında başarıları Arap-Bizanslı savaşların bir başka kahramanına atfedilmiş olabilir mi? Battal'ı, Memun ve Mutasım'la çağdaş bir Emevi kahramanı kılan zaman değişimine bu yasak mı sebep olmuştur? Mesleme'yi İranlı müfritlere bağlayan bu unsurla Seyyid Battal'a Bektaşiler gibi heterodoks derviş tarikatlarında saygı gösterilmesinin bir alakası var mıdır? Dîneverî'ye göre Babek, Ebu Müslim'in vârisi olduğunu iddia eder ve onu sayardı; gizli ayinleri esnasında müritleri Ebu Müslim ismini zikrederdi.²⁴ Bu yüzden mi *Battalnâme*'de, Abbasiler'in kahramanı Ebu Müslim kılıcından kaçmış Kâfir-Mervliler'in peşine düşerek intikam almaktadır Battal?²⁵ Tek bir Babek bölümünü inceleyerek *Seyyid Battal Destanı*'na has gizemli unsurları açıklamak mümkün değil. Fakat sonuca varabilmek için çözülmesi gereken düğümlerden biri olduğu kesin. Her halükârda, Babek Hürremi Ayaklanması'nı derinlemesine incelemeyi arzulayanlar için vazgeçilmez bir metin.

23. Bkz. dipnot 15.

24. Babek'in Ebu Müslim'le ilişkisine dair kaynaklar için bkz. dipnot no. 9, 11, 12. Ebu Müslim'in ölümü ardından, İran'da intikamının alınması için birçok siyasi ve dini ayaklanma çıkmıştır. Hürrem-dîn'in mezheplerinden biri Ebu Müslimiyye adını almıştır. Bkz. I. Melikoff, *Abû Muslim, le "porte-hâche" du Khorassan*, s. 55-56, 58-59.

25. Ebu Müslim ve Seyyid Battal Menkabeti yakınlıklar hakkında, bkz. *Abû Muslim*.